

İçtiihad'dan İcma'ya: Ehl-i Sünnet Ekolünde "Fikrî Çoğulculuk"tan Merkezden Yönetilen Düşünceye Geçişin Arkasında Yatan Nedenlerin Tespitine Yönelik Bir Deneme

Özcan TAŞCI*

Abstract

From İjtihad to İjma'. It is known, that the ijma' is one of the important Principles in the theology of the ortodoxy İslam (Ahla'l-Sunnah). The ijma is important too, that the tradition goes ahead through it. On the other side it is obstacle to the ijihad, which means the individual thinking (re'y). The qiyas is the instrument of ijma' and opposite to the re'y ijihad. We have shown, that the supporters of two doctrines have struggled in the history of İslam.

Key Words: *The Doctrins of the İjma' and the İjtihad, Qiyas, Ortodoxy İslam, the Individual Thinking (Re'y).*

Giriş

İslam Tarihinde temelde iki eğilimin mücadelesinden bahsetmek mümkündür: *Ehl-i re'y* (akla ağırlık verenler) ve *ehl-i Hadis* (nakle ağırlık verenler). Ashında bu mücadelenin kökenlerini sahabe dönemine kadar götürmemiz mümkündür. Hz. Muhammed'in ölümünden sonra, sahabe, hakkında herhangi açık bir 'nas' bulunmayan sorunlar karşısında, Hz. Peygamber'in yaptığı gibi¹, çoğunlukla kendi re'yleriyle çözüme gitmeyi tercih ediyorlardı.² Bu da sorunlar karşısında özgürce fikir ileri sürmekten, bir başka deyişle, içtiihad'dan başka bir şey değildi. İçtiihad üzerinde yegâne otorite Kur'an ayetleriydi ki, hakkında açık bir nas (ayêt) bulunan bir durumda hiç kimsenin kendi re'yine müracat etmesi söz konusu bile olamazdı. Ancak İbni Ömer gibi, sahabe'den bazıları, so-

* Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi.

1 M. Hayri Kırbaoğlu, *İslam Düşüncesinde Sünnet*, Ankara 1993, s. 277.

2 İbnu'l-Kayyim el-Cevzî, *İ'lâmu'l-Muvakkîn*, Mısır 1955, I, 61.

runlar karşısında Hz. Peygamber'i/sünneti taklid etmekteydiler. Bu da, daha sahabe döneminde, kuramsal boyutta olmasa da, ehl-i re'y ve ehl-i Hadis (Ashabu'l-Hadis) taraftarlarının mevcut olduğunu göstermektedir. Ancak, bu dönem için, yine de re'y taraftarlarının ağırlıkta olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Çünkü mutlak anlamda ehl-i Hadis'ten söz etmek, kuramsal anlamda bir icma' kurumunun olmasına bağlıdır.³ Oysa sahabe döneminde bu bağlamda bir icma' henüz mevcut değildi. Sahabe'nin yaptığı icma', Kur'an'ın da üzerinde ısrarla durduğu 'istişâre'den başkası değildi.⁴

İslam Devleti'nin genişlemesi sonucunda yabancı birçok unsurun müslüman kültürle kaynaşması birçok siyasi, sosyal ve dini problemi beraberinde getirmiştir. Müslümanlar artık homojen yapısını kaybetmiş, gerek kendi içinde, gerekse gayr-i müslimlerle huzur ortamı içerisinde yaşaması, ancak bu sorunların giderilmesine bağlı hale gelmişti. Nas'da açıkça hükmü yer almayan yeni olgularla ilintili sorunların aşılmasında, Hz. Peygamber ve *sahabe'nin çoğunluğu* tarafından uygulandığı gibi, re'y yani içtihadı mı başvurulacak yoksa *bir kısım sahabe* tarafından başvuru ve İslam öncesi Arapların "ataların dini" anlayışını andıran "mutlak bir taklitçilik" temayülü (icma'ya uyma) mü tercih edilecekti? Temelde, arka planında *katı bir icma'* anlayışının yattığı bu taklitçilik temayülünün, Kur'an'ın bireysel akla ve düşünceye, başka bir ifadeyle içtihadı⁵, verdiği geniş hak ve özgürlükler seddini aşmadığı, bu yüzden de mihne hadiselerinin sonuna kadar re'y ve içtihad taraftarlarına üstünlük sağlayamadıkları müşahede edilmektedir. Ancak bu hadiselerden sonra durumun ehl-i Hadis lehine geliştiği görülmektedir. Bunda, iktidarda olan Mu'tezile'nin baskı ve şiddet yöntemini benimsemesinin yanında, ehl-i Hadis'in başvurduğu yöntemin büyük etkisi vardır. Bu ekol, belki de bu yöntemi, yani, "nas'ın (Kur'an) anlaşılmasını diğer bir nas'a (hadis/sünnet) bağladığından Din'e dualist/ikinci bir otoriter yapıyı sokmakla rakibine nisbetle belki de daha kolaycı bir tutumu benimsemiştir. Zira, bilgisiz ve cahil bireylerin oluşturduğu topluluklarda, karar verme mekanizmasında sadece "toplumun büyükleri!" bulunduğundan, akli tefekkür ve muhakeme gücü gelişmemiş, bunun sonucunda da çoğunlukla öncekilerin (selef) takip ettiği "çiğnenmiş yollar" (sünnet) taklid edilmek durumunda ka-

3 Abbas Poya, "İçtihad und Glaubensfreiheit", *Der İslam*, 75, 1998, s. 226.

4 İbnu'l-Kayyim, a.g.e., s. 61.

5 Poya, a.g.e., s. 226.

linmiştir.⁶ Kur'an'da "ataların dini" şeklinde formüle edilen bu durum, sıklıkla O'nun eleştiri oklarına hedef olmuştur. Oysa Kur'an akli kullanma ilkesini sıkça ön plana çıkarmakta, bununla da daha bilinçli ve şuurlu, meseleler karşısında kendi re'leriyle yeni açılımlara ulaşan bireyler oluşturmayı amaçlamıştır. Kur'an, bu amaca ulaşmak için de "öncekilerin yolunun" "açıklayıcı ve yol gösterici" amacıyla kullanılmasına itiraz etmemiş hatta tavsiye bile etmiştir.⁷ Oysa geçmiş ve aktüel (muhtes) olgular arasında ilişki kurmak suretiyle bir sonuca ulaşmak zor bir iş olup, ancak yüksek bilgi donanımına sahip bireyler ve toplumların yapacağı bir iştir. Bundan dolayı çoğunluğu bilgisiz bireylerden oluşan ve ataların dinine sıkı sıkıya bağlı olan bir toplumda, ehl-i Hadis'in, Hz. Peygamber'i ve O'nun sünnetini Kur'an'ın yanında ikinci bir otorite olarak sunması, kendi açısından başarıya ulaşmasında oldukça isabetli bir tutum olabilir, ancak bu anlayışın ileride, özellikle İmam Şafii (ö. 204/819) ile birlikte içtihad türlerinden bireysel özgür düşüncenin yani re'y'in önünü tıkayıp yerine ancak selef otoitesinin/icma'nın gölgesi altında yürütülebilecek diğer bir içtihad türü olan kıyas'ı yerleştirdiği, böylece de toplumsal ilerleme ve gelişmeyi durdurmak suretiyle sonraki nesillerin geleceğini ipotek altına aldığı da unutulmamalıdır. Belki de re'y ve akıl taraftarlarının, toplumun büyük çoğunluğunda hiçbir zaman "şekillendirici" olamaması ve öğretilerini tam anlamıyla bir türlü geniş halk kitlelerine kabul ettirememesi, buna karşın, yüksek bilgi ve yüksek mevki sahibi belli bir "aristokrat" kesimiyle sınırlı kalmasının en önemli nedeni de buydu. Ancak bir bakıma "selef fikri" olarak da tanımlayabileceğimiz bu "mukallid" tutum, bazıların iddia ettiğinin aksine,⁸ sadece Araplarla sınırlı değildir. Bütün toplumlarda böyle bir durumla karşılaşmak mümkündür.⁹

Şu halde İslam'da rasyonel/bireysel düşüncenin ortadan kalkmasında en önemli etken olarak karşımıza, selef yapıp-ettiklerinin icma' adı altında mutlak doğrular olarak, yani birer *nas* olarak sunulması çıkmaktadır. Bize göre, icma'ya böyle bir nitelik kazandıran gelişme ise *icthad*'in re'y olarak algılanmaktan çıkarılıp yerine kıyas'ın koyulmasıdır. Zira başlangıçta, sahabe döneminde, içtihadın re'y, yani bireyin özgür dü-

6 Bkz. Mehmet Zeki İşcan, "Ehl-i Sünnet'te Dini Bir Otorite Olarak Selef Fikrinin Ortaya Çıkışı", *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 9 Sayı: 25 (Güz 2005), s. 11.

7 Tahrir, 66: 11.

8 İşcan, *a.g.e.*, s. 11.

9 Seyyid Muhammed Behiştî, "İslam'da ve Müslümanlar Arasında Ruhaniyet", *Ulema ve Dini Otorite*, Türkçe Kutlukhan Eren, İstanbul 1995, s. 104.

şüncesiyle¹⁰ Kur'an'da açık hükmü bulunmayan yeni (muhtes) olgular hakkında yine Kur'an'a dayanmak suretiyle hükümler çıkarması, anlaşıl-maktaydı.¹¹ Yani bu anlamda içtihad "ferdi düşünce ürünü"ydü.¹² Şaha-be devrinde sadece Kur'an'a dayanan, "re'y" olarak tanımlanan ferdi düşünce ürünü olan bu icthad, tabiun döneminden başlayan bir süreç sonunda Kitap, Sünnet ve İcma'dan oluşan üçlü bir nas¹³ anlayışına dayalı içtihad türüne, kıyas'a dönüşmüştür.

Görüldüğü üzere sahabe ve tabiun'un ilk dönemlerinde, re'y yani içtihad yapan müçtehidler için bağlayıcı olan nas, sadece bir tane iken (Kur'an), bu sayı üçe yükselmiştir. Müçtehidler artık hüküm çıkarırken sadece Kur'an'la yetinmeyecekler, hadis/sünnet'i ve icma'yı da gözeteceklerdi. Bu da müçtehidin objektif ya da subjektif¹⁴ tutumunun şekillenmesinde olumlu ya da olumsuz katkılar sunan faktörlerden biridir. Zira burada nas'lar sadece nicelik bakımından artmamakta, buna ilave olarak onların ilettikleri bilgiler/nitelikler de bir biri içerisinde farklılık göstermektedir. Bireyin düşüncesini yöneten/onu bağlayan ne kadar çok otorite (nas) varsa, elde edeceği sonuçlar da o derece subjektif, aksi durumda ise o derece objektif olacaktır. Zira nas'ların çokluğu, bireyde akli tefekkürün anlamsız ve gereksiz olduğu ve zihninde öncekilere ait hazır olarak bulunduğu fikir ve düşüncelerle yetinme temayülünü kuvvetlendirmektedir.¹⁵ Bu ise düşüncede dogmatizmi, dolayısıyla da donukstatik bir yapıyı doğurmaktadır. Bu nasların nitelikleri yani ilettikleri bilgiler de, sözü edilen objektif ve subjektif tutumu belirleyen faktörlerdendir; Bunlardan Kur'an'ın, bireyin meseleler karşısında aklını yani kendi re'y'ini kullanmasını ve öncekilerin/selef yoluna körü körüne bağlanmamasını defalarca tavsiye ettiği ortadadır. Şu halde Kur'an'ın ilettiği bilgilerin niteliği, objektif (dinamik/açılımcı) tutumu destekler mahi-

10 Bkz., Mustafa Ahmed ez-Zerka, *el-İstislâh ve'l-Mesâlihu'l-Mursele fi'ş-Şer'i'l-İslâmiyye*, Şam 1988, s. 59.

11 İbnü'l Kayyim el-Cevzi, *İ'lâmu'l-Muvakkîn*, Mısır 1955, I, 61; Hamdi Döndüren, "İstihsan", *Şamîl İslam Ansiklopedisi* (CD Rom Versiyonu).

12 A.g.y. (İmam Malik ve Ebu Hanife'nin çokça başvurdukları "istihsan" ile, tanımlamaya çalıştığımız *re'y içtihadı* arasında büyük benzerlikler mevcuttur. Bkz., Muhammed Ebu Zehra, *İslam Hukuku Metodolojisi*, Türkçesi, Abdülkadir Şener, Ankara 1986, s. 226)

13 Burada icma'yı nas olarak tanımlamamız, ona, teoride olmasa da, pratikte Kur'an ve Sünnet gibi bir fonksiyon yüklenmesindedir.

14 Burada objektiflikten kasıt, hüküm vermede bireyin olgu ve olaylara dayanmasıdır; subjektiflikten amaç ise, aynı bireyin hüküm verirken olgu ve olayları hep hep zihninde önceden mevcut olan bilgiler doğrultusunda değerlendirmesi, dolayısıyla da yeni açılımlara ulaşamamasıdır.

15 Poya, a.g.m., s. 234.

yettedir. Oysa, sünnet'ten, henüz daha kayıt altına alınmadığından, subjektif (donuk/icma'ya dayalı) tutumun yerleştirilmesi için gerekli olan malzemeler (hadisler), uydurma yollarla elde edilebilirdi. İctihad kapısının kapanmasından sonra adeta *üçüncü bir nas* kimliğini elde eden icma' da esasen meşruiyetini işte bu yolla, yani sünnet aracılığıyla, elde edecekti. Ancak bunun için en önce yapılması gereken, sünnet'in de Kur'an gibi bağlayıcı olduğu/vahiy kaynaklı olduğu düşüncesinin hakim kılınmasıydı. Böylece, ileri sürülen sava delil olarak kullanılan hadislere itiraz edenler susturulabilirdi:

"Tok karınlı, koltuğuna yaslanıp size "Kur'an yeterlidir; Kur'an neyi helâl kılmuşsa onu helâl bilin, neyi haram kılmuşsa onu haram bilin" diyen insanların çıkması yakındır..."¹⁶

Şu halde sünnet'in yani Hz. Peygamber'in sözlerinin de Kur'an gibi vahiy ürünü olduğu anlayışı kanıtlandığında bu tür itirazlar ortadan kaldırılabilmirdi Çünkü hiçbir mü'minin vahyi inkar etmesi düşünülemezdi. Şimdi, icthad'dan/bireysel özgür düşünceden, icma'ya/merkezden yönetilen düşünceye geçişin daha iyi kavranılması için oldukça önemli olan, sözü edilen bu anlayışın yerleştirilmesi sürecini inceleyeceğiz:

I. Sünnet de Kur'an Gibi Vahiydir: Nebevi Otoritenin İlahi Olanla Paralellik Arz ettiği/Eşit Olduğu Düşüncesinin Hakim Kılınması

Kur'an'ın sınıf ayrımcılığına ve imtiyazına dayanan hiçbir siyasal ya da dinsel otoriter sistemi kabul etmediği açıktır. O, daha çok, görev ve sorumlulukların paylaşılması esasına dayanan bir düzeni yerleştirmeye çalışmaktadır. Kur'an, herhangi bir toplumda, birlikte yaşayan insanların sınıf, mensup oldukları sınıflara ya da toplumsal statülerine göre değil, daha ziyade toplumda yerine getirdikleri icraatlarıyla bir değer ifade ettiklerine dair öğretiyi ön plana çıkarmaktadır.¹⁷ Bunun için, Danışma (Şura)¹⁸, Görevi ehline verme¹⁹, düşünce özgürlüğü²⁰ ve iyiliği ayakta tutmak ve kötülüğü engellemek/el-emru bi'l-ma'ruf ve'n-nehyu 'ani'l-münker²¹ gibi prensipler vazetmek suretiyle, toplumu oluşturan her bireyin, bilgi birikimine sahip olmak gibi, gerekli bazı şartları yerine getirmesiyle

16 Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, 6, Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 131.

17 Bkz., Hucurat, 49:13.

18 Şûra, 42: 36-38.

19 Nisa, 4: 58.

20 Yunus, 10:99; Gaşiye, 88: 21-22; Bakara, 2: 256.

21 Bakara, 2: 143; Al-i İmran, 3: 104, 110; Hac, 22: 41.

belli makamlara gelmesinin önünü açmış olmaktadır. Şu halde Kur'an, ortaya koyduğu bu ilkelerle, toplumda belli bir zümrenin ya da sınıfın belli bir takım makam ya da mevkiler üzerinde daimi surette hak iddia etmesinin önünü kapamaktadır. Bu durum dinin anlaşılması ve anlatılması hususunda da farklı değildir. Kur'an'da, açıkça yıkılmaya çalışılan, genelde "sınıf-zümre egemenliği", özelde ise "din adamları otoritesi (selefin/icma'nın kutsallaştırılması)", Hz. Peygamber'in ölümünden yaklaşık bir asır sonra (h. II. asır), tekrar yerleştirilmeye çalışıldığı görülmektedir.²² En önemli karakteristiği, dini prensiplerin anlatılması, açıklanması ve pratik hayatta uygulanması işini belli bir din adamı grubunun tekelinde görmek olan bu anlayış, öğretisini tesis etme ve geniş halk kitlelerine kabul ettirme sürecinde kullandığı en önemli vasıta hadisler/sünnetler olmuştur. Ancak daha ilk dönemlerde yapılan tartışmalardan anlaşılacağına göre, hadisleri Kur'an gibi delil olarak kullanma girişimine itiraz edilmeye başlanmış ve sadece Kur'an'ın bağlayıcı olduğu vurgulanmıştır. Bu itiraz üzerine Hz. Muhammed'in sözlerinin de (sünnet/hadis) Kur'an gibi vahiy kaynaklı, olduğu düşüncesi ortaya atılmıştır:

"Cebrail tıpkı Kur'an'ı Hz. Peygamber'e indirdiği gibi, Sünnetleri de indirdi."²³

"Tok karınlı, koltuğuna yaslanıp size "Kur'an yeterlidir; Kur'an neyi helâl kılmuşsa onu helâl bilin, neyi haram kılmuşsa onu haram bilin" diyen adamların çıkması yakındır. Haberiniz olsun, dikkatli olun: Bana Kur'an ile birlikte (hüküm bakımından) onun bir benzeri (sünnet) de verilmiştir"²⁴

Böylece, sahabe döneminde rastlamadığımız²⁵ ancak İslam'dan önceki dinlerde de örneklerinin olduğu vurgulanan²⁶ ve temelde "sözlü" (gelenek/sünnet) ve "yazılı" (Kur'an) vahiy anlayışına dayanan²⁷ bu düşüncenin temelleri atılmış oldu. Ancak yukarıda verdiğimiz hadislerde kapalı olarak yer alan sözlü ve yazılı vahiy anlayışı, "okunan/metluvv" (Kur'an) ve "okunmayan/gayru'l-metluvv" (sünnet/hadis) vahiy olarak sistematik anlamda henüz daha kurgulanmış değildi. Bunun, ancak, hicri III. asırda İmam Şâfiî ile başlayan bir sürecin sonunda gerçekleştiğini görmekteyiz. Her ne kadar o, Kur'an ve sünnet'i okunan ve okunmayan vahiy olarak ayırmıyorsa da, sözlerinde bu ayrımı açıkça görmekteyiz:

22 Sünnetin de Kur'an gibi vahiy ürünü olduğu görüşünün kökleri hicretin ikinci asrının başlarında ortaya çıkmaya başlamıştır (bkz., Kirbaşoğlu, a.g.e., s. 254).

23 Dârimi, Mukaddime, 49, I, 117.

24 Ebû Dâvûd, es-Sünen, 6, Ahmed b. Hanbel, Müsned, IV, 131.

25 Kirbaşoğlu, a.g.e., s. 254.

26 D. Wilhelm Bousset, Die Religion des Judentums im Späthellenistischen Zeitalter, Tübingen 1926, s. 153.

27 Sözlü ve yazılı vahiy hakkında daha geniş bilgi için bkz., Bousset, a.g.e., s. 153-161.

"...Bu yaklaşımlara göre Sünnet Kur'an'ın açıklamasıdır; bu açıklama ise, ya Allah'ın verdiği bir emir, veya ilham veya dinde Peygamber'in yeri dolayısıyla ona verdiği yetki ile gerçekleşir."²⁸

İmam Şafii'nin temellerini attığı bu ayırım zamanla somut bir yapıya kavuşmuştur:

"...Çünkü sünneti kendisine Cebrail, Allah'tan getirmiştir. Bu taktirde Kur'an olan (neshedilmiş) Allah kelamı, Kur'an olmayan Allah'ın vahyi..."²⁹

"Mustafa'nın (s.a.v.) bütün sünnetlerinin kendisinin ortaya koyduğu bir şey olmayıp, Allah'tan olduğunu açıkça ortaya koyan haber"³⁰

"...Bundan dolayı bizim Allah'tan bize gelen vahyi ikiye ayırmamız doğru olmaktadır: Birincisi nazmı, tertibi itibariyle mu'ciz olup, (ibadetlerde) tilavet edilen vahiydir, ki bu Kur'an'dır. İkincisi de rivayet edilip nakledilen ve nazmı itibariyle mu'ciz olmayan, fakat "okunan" vahiydir ki, bu da Hz. Peygamber'den bize gelen hadislerden ibarettir...Görüyoruz ki Allah birinci tür vahiy olan Kur'an'a uymamızı emrettiği gibi, ikinci tür vahye uymamızı da emretmektedir. Bu iki tür vahiy arasında bir fark yoktur...Bu suretle Hz. Peygamber'in (s.a.v.) dinle ilgili bütün sözlerinin vahiy olup, Allah'tan geldiği doğruluk kazanmaktadır, bu hususta hiçbir şüphe yoktur."³¹

Görüldüğü üzere, hadislerin/sünnetlerin de Kur'an gibi vahiy olduğu anlayışı belli aşamaları geçmek suretiyle yerleştirilmiş olmaktadır. Kur'an'ın, el-vahyu'l-metluvv, sünnet'in ise el-vahyu'l-gayru'l-metluvv olduğuna dair inanış, artık "...Sünni düşüncenin Sünnet anlayışının karakteristik özelliklerinden biri"³² haline gelmiştir. Başka bir deyişle sünnet ve Kur'an'ın her ikisi de vahiydir, dolayısıyla da bağlayıcıdır.³³

II. Sünnet Kur'an'ı Gerektiğinde Nesheder/Kur'anı Otoritenin Zayıflatılması

Hicretin henüz ikinci asrında, sünnetin, Kur'an'ın anlaşılmasında önemli bir kriter haline geldiği müşahede edilmektedir: Kur'an'ın ayetleri ancak hadisler ışığında anlaşılabilir. Hadis kitaplarında, "أسنة فاضلة على كتاب الله" (es-sünnetü kadîyetün ala kitabillâh)³⁴ şeklinde

28 *el-Umm*, Beyrut, tarihsiz, tahkik, Muhammed Zuhri en-Neccar, V. s. 17.

29 İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis-Hadis Müdafaası*, II. Baskı, tercüme ve notlar. M. Hayri Kırbasoğlu, İkinci Baskı, İstanbul 1989, 307.

30 İbn Hibban, *el-İhsân fi Takrîbi Sahîhi İbn Hibban*, Beyrut 1988, I, 189.

31 İbn Hazm, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, Beyrut 1983, I, 96-98.

32 M. Hayri Kırbasoğlu, "İmam Şafii'nin "Risale"sinin hadis İlmine Etkileri", *İslami Araştırmalar*, s. 1-2-3, c. 10, 1997, s. 91.

33 Krş., Kırbasoğlu, a.g.e., s. 261.

34 *Dârimi*, es-sunnetü kâdiyetün 'ale'l-Kitab, 49.

ifadesini bulan bu düşüncenin, yukarıda açıklamaya çalıştığımız, "el-vahyu'l-metluv" ve "el-vahyu'l-gayru'l-metluv" anlayışıyla doğrudan bir ilişkisi mevcuttur. devamı niteliğinde olduğu Goldzieher, bu ifadeyi, "Sünnet Kur'an üzerinde hükmedicidir (Richter), tersi değil" şeklinde yorumlamıştır.³⁵ Fazlurrahman bu ifadenin şu şekilde anlaşılması gerektiğini söyler: "İslam toplumu, nebevi sünnetin içeriğini tekrar tekrar yaratır..."³⁶ Yani, ona göre Hz. Peygamber'in sünneti değil onun arkasında yatan ruhu bağlayıcı olmaktadır. Bu ruhtan hareket eden ondan sonra yaşayan nesiller, bu sünneti sürekli geliştirirler. İşte bu sünnet olmadan da Kur'an'ın anlaşılması çok güçtür.³⁷ Biz burada Fazlurrahman'ın bu düşüncesinin tarihi gerçekler dikkate alındığında, pek de isabetli olmadığı kanaatindeyiz. Zira, bu bab başlığında sıralanan hadislerle bakıldığında, bunların Hz. Muhammed'e Kur'an gibi helal ve haram koyma yetkisi vermesinden ("...ma harrama rasûlillahi fehuve mislü ma harramallah"³⁸) öte, onu Kur'an'ın üzerinde bir otorite olarak gördüğü ("es-Sünnetü kâdiyetün ale'l-Kur'an ve leyse'l-Kur'anu 'ale's-sünneti"³⁹) ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, hüküm koymada tek yetkili olan Kur'an'ın otoritesinin din adamlarının/ülemanın temsil ettiği *merkezden yönlendirilen resmi otoriteye/icma'ya* verilmesi sürecinde, hadislerin öne çıkarılması, buna karşın Kur'an'ın geri plana itilmesinin anahtar bir rol üstlendiği de unutulmamalıdır. Çünkü savunulan öğreti Kur'an ayetleriyle taban tabana zıt olabilir, bu durumda Kur'an ayetlerinin bir şekilde devre dışı bırakılması gereklidir. Bu öğretinin selameti açısından oldukça önemlidir. İbn-i Kuteybe (ö. 213-276/828-889)'nin *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*'inde ortaya koyduğu görüşler bu durumu açıkça desteklemektedir:

"O halde: Kur'an'ın Kur'an'la neshedilmesi caiz olunca, Kur'an'ın sünnetle de neshedilmesi caiz olur. Çünkü sünneti kendisine Cebraîl, Allah'tan getirmiştir. Bu taktirde Kur'an olan (neshedilmiş) Allah kelamı, Kur'an olmayan Allah'ın vahyi ile neshedilmiş olur. Bundan dolayıdır ki Rasûlullah: Bununla; kendisine Kur'an ve sünnetten de onun misli verildiğini kas-

35 *Muhammedanische Studien*, Hildesheim 1961, Bd. II, s. 19.

36 Dr. Ali Kuzudışli, *Fazlurrahman İle Sünnet Tartışmaları*, İzmir 2004, 84.

37 A.g.e., s. 84.

38 Dârimi, a.g.y.; Ebû Dâvud, *Kitabu's-sunne*, 6; Tirmizi, *İlm*, 10; Ahmed b. Hanbel, *Musned*, Mısır, 1313/1895, IV. 131; el-Hakim, *el-Müstedrek*, Haydarabad 1335-42/1917-24, I, 109.

39 A.g.y.

40 Haşr, 59: 7

detmiştir. Bu sebeple Allah (C.C.) da: "Peygamber size neyi verdiyse onu alın, size neyi yasak ettiyse ondan uzak durun⁴⁰ buyurmuştur."⁴¹

Sünnet, İmam Şâfiî'de, Kur'an'ı açıklamak⁴² gibi bir işleve sahipken, zaman içerisinde bu işlevin niteliği değişmiş ve en sonunda, ehl-i Hadis'in önemli temsilcilerinden biri olan İbn Kuteybe'de, Kur'an ayetlerinin hükmünü bile ortadan kaldıracak bir seviyeye gelmiştir.

III. Nebevi Otoritenin Sünnet Üzerinden Din Ulemasına İntikali/Din'in Resmileşmesi ve Bunun İcma Kurumu Aracılığı İle Temsil Edilmesi

Esasen, geleneğin 'nas' olarak kabul edilmesiyle sonuçlanan süreci yaşayan her dinde, yazılı vahyin, sözlü vahyin gölgesinde kalması kaçınılmaz bir durumdur.⁴³ Unutulmamalıdır ki, dinin resmi temsilcileri durumundaki din adamları/ülema, bu vasfı, ancak "sözlü" vahiy üzerinden sağlamaktadırlar.⁴⁴ Bu noktayı kısaca açıklayacağız:

Yukarıda, okunan vahyin (Kur'an) yeni olaylar ve olgular karşısındaki tutumunu açıklayan ve yorumlayan en önemli kriterinin okunmayan vahiy (sünnet/hadis) olduğu ortaya konulmuştu: Şu halde Kur'an'ı en iyi açıklayan Hz. Muhammed'in yine vahiy eseri olan sünnettendir/hadisidir; O'nun sünneti olmadan Kur'an'dan herhangi bir hüküm çıkarılmaz. Ancak olaylar ve olgular tarihi süreç içerisinde devam etmekte ve Hz Peygamber döneminde olmayan birçok yeni durumla karşılaşmaktadır. O'nun vahiy kaynaklı olan sünneti'nin Kur'an'ı açıklayıcı ve yorumlayıcı işlevinin bir şekilde devam ettirilmesi gerekmektedir. İşte burada Ehl-i Sünnet ekolünün temel öğretilerinden olan ve icma'nın esasını teşkil eden, "selef düşüncesinin bağlayıcılığı/otoritesi" ve "düşüncede bireyin cemaate (kolektif akla) uymasının gerekliliği" anlayışının, sünnet/hadis üzerinden meşrulaştırılması sorunuyla karşılaşmaktayız. Bunu yapmanın, sünnetin vahiy olduğu düşüncesinin kabul ettirilmesinden çok daha kolay olacağı ortadadır. Zira sünnetin vahiy olduğuna dair iddia açık bir şekilde Kur'an'da yer almamaktaydı. Oysa şimdi, selef ve büyük cemaate (Ehl-i Sünnet) uymanın gerekliliği vahiy olan sünnette/hadiste açık bir şekilde yer almaktadır. Şu halde icma'ya götüren yolda sünnet üzerinden iki önemli aşama kaydedilmiştir. Bunlar: Bireyin,

41 İbn Kuteybe, a.g.e., s. 307.

42 el-Umm, c. V, s. 17.

43 Bousset, a.g.e., s. 155.

44 A.g.e., s. 153.

1. Selef düşüncesine ve yaşayışına uymasının gerekliliği (geçmişin kutsanması)

"*Ashabıma sebbetmeyin (dil uzatmayın). Nefsim elinde olan Zât-ı Zülcelâl'e yemin olsun (sizden) biri, Uhud dağı kadar altın infak etse, onlardan birinin infak ettiği bir müdd'e hatta yarım müdd'e bedel olmaz.*"⁴⁵

"*Peygamber (s.a.s) benim sizin aranızda yaptığım gibi aramızda ayağa kalktı ve şöyle buyurdu: "Sahabilerime, sonra onların ardından gelenlere, sonra onların ardından gelenlere saygı gösterin..."*"⁴⁶

"*Ümmetimin en hayırlıları, benim zamanımda yaşayan sahabelerdir. Ondan sonra, onlardan sonra gelen nesildir ve ondan sonra hayırlı olanlar da, onlardan sonraki nesildir*"⁴⁷

2. Yaşadığı dönemdeki Cemaat'ten (Ehl-i Sünnet) ayrılmaması-Cemaat'in temsil ettiği resmi din anlayışına muhalefet etmemesi ve onun uyması-onu takip etmesi

"*Allah'ın rahmet eli cemaât ile beraberdir*"⁴⁸

"*Ümmetim, sapıklık üzerinde bir araya gelmez. İhtilâf gördüğünüz zaman size 'sevâdu'l a'zam (en büyük olan ve hak üzere bulunan topluluğa katılmayı) tavsiye ederim*"⁴⁹

"*Peygamber (s.a.s) benim sizin aranızda yaptığım gibi aramızda ayağa kalktı ve şöyle buyurdu: "Sahabilerime, sonra onların ardından gelenlere, sonra onların ardından gelenlere saygı gösterin. Daha sonra yalan ortaya çıkar. Hatta kişi teklif edilmediği halde yemin eder; İstemediği halde şahitlik yapar. Kimi, Cennetin ortası sevindiriyorsa, o, cemaatten ayrılmasın. Çünkü, şeytan tek kalan kimse ile beraber olup, iki kişiden uzaktır*"⁵⁰

Bu hadisler vaz edilirken bir taraftan da cemaat'in tanımı yapılmaktadır. Tirmizi'ye göre "Âlimler, cemaâtı şöyle tarif etmişlerdir: "Ehl-i fikh, ehl-i ilm ve ehl-i hadis cemaâttir"⁵¹ Tirmizi bunu belirttiikten sonra şunları söyler: Bu bağlamda, âlimler cemaâtının sapıtması imkansızdır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s.) "Allahu Teâlâ ümmetimi sapıklık üzerine bir araya getirmez. Allah'ın rahmet eli cemaâttedir..."

Tirmizi'nin bu ifadelerinden, cemaat'ten kast edilenin Ehl-i Sünnet olduğu tam anlamıyla anlaşılammaktadır, oysa İbn Kuteybe bunu açıkça dile getirmektedirler:

45 Müslim, Fedailu's-Sahabe, 221

46 Şafii, *er-Risale*, Kahire 1940, s. 474.

47 Buhârî, Fedâilu's-Sahabe, I, Rikâk, 7.

48 Tirmizi, Fiten, 7.

49 İbn Mâce. Fiten. 8

50 *A.g.e.*, s. 474.

51 Tirmizi, Fiten, 7.

"İşte, eğer biz-Allah sana rahmet etsin-Hadisçilerden (Ashabu'l-Hadis) uzaklaşıp, ayrılır; Kelamcılara (Ashabu'l-Kelam) rağbet edip onların tarafına geçerse, topluluktan ayrılığa, nizamdan, dağınıklığa, ünsiyetten vahşete, ittifaktan ihtilafa düşmüş oluruz..."⁵²

Şu halde bu ifadelerden hak üzere olan cemaat'ın, ehl-i Hadis olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

Görünen o ki, bu iki aşamayla, bireysel ferdi düşünceye (re'y) dayalı içtihadı karşın, kolektif düşünceye dayalı merkezden yönetilen *resmi din*'in önemli bir kurumu olan icma'nın yerinin kıyas aracılığıyla sağlamaştırılmak istenmekteydi. Şimdi kıyas içtihadı ile re'y içtihadı arasındaki fark üzerinde kısaca duracağız:

Bilindiği üzere Ehl-i Sünnet'in üzerinde ittifak ettiği hüküm çıkarma kaynakları (edile-i Erba'a) dördtür. Bunlar: Kitap, Sünnet, İcma ve Kıyas'tan ibaret olup İmam Şâfiî'nin (ö. 204/819) ortaya koyduğu prensiplere dayanmaktadır.⁵³ Bunlardan, Kıyas'ın, bireysel akıl ve ferdi içtihadın (re'y) önünü kesen ve dinsel düşünce ve içtihadı tek merkezden sevk ve idare etmeyi sağlayan araç olduğu görülmektedir. İmam Şafii her ne kadar içtihad'ı reddetmiyor görünse de, bu sadece teoride kalmıştır. Zira ilk dönemlerde içtihad, bireyin özgür düşüncesiyle Kur'an'a dayanmak suretiyle yeni olgu ve olayları anlamlandırma girişimidir⁵⁴, yani burada kişinin re'y'ine/ yorumuna dayanan bireysel bir çaba vardır. İmam Şâfiî ise, içtihadın kıyastan ibaret olduğunu⁵⁵ ileri sürmektedir. Kıyas ise, ona göre, Kitap, Sünnet ve İcma'dan bağımsız olarak yapılamaz.⁵⁶ Burada her ne kadar, Kitap, sünnet ve icma' üçlüsü söz konusu olsa da, esasen kıyas'ta, Kur'an'ın ve sünnet'in fonksiyonel olarak dışarıda bırakıldığı, buna karşın icma'nın adeta *belirleyici tek unsur* olarak kaldığı gözlenmektedir. Çünkü sırasıyla, sünnet olmadan Kur'an⁵⁷, icma' olmadan da sünnet anlaşılabilir⁵⁸. Buna göre Kur'an'ın belirleyicisi sünnet, sünnetin belirleyicisi de icma' olmaktadır. Şu halde kıyasın

52 İbn Kuteybe, a.g.e., s. 307; Bu konudaki hadis için ayrıca bkz., Tirmizi, Fiten 7.

53 "İlim çeşitli derecelere ayrılır. Birincisi, Kitap ve sabit olan Sünnet'tir. İkincisi, Kitap ve Sünnet'te hüküm bulunmayan meselelerde İcma'dır. Üçüncüsü bazı sahabelerin sözleridir. Ancak bu sahabe sözleri arasında çelişki bulunmamaktadır. Dördüncüsü, ahab-ı kiram arasında ihtilafı kalan sözlerdir. Beşincisi, Kıyas'tır. Bu da temelde Kitap ve Sünnet'e dayanır. İşte ilim bu derecelerden en üst olanından elde edilir" (Şafii, *el-Ümm*, Kahire 1321-1325, VII, 246).

54 Bkz., Zebîdi, *Tâcu'l-Arûs*, Mısır 1307, II, 329.

55 *er-Risâle*, s.477.

56 A.g.e., s. 474.

57 Şâfiî, *el-Umm*, Beyrut, tarihsiz, tahkik, Muhammed Zuhri en-Neccar, V. 17.

58 Şâfiî, *er-Risâle*, s. 472.

yapılmasında icma'nın yani öncekilerin/selefin Kur'an ve sünneti nasıl anladıklarını bilmek ve bunlara aykırı hükümler vermemek esastır.⁵⁹ Şâfiî'nin bu anlayışından, kıyasın/içtihadın ancak icma'ya dayanmak suretiyle yapılabileceği anlaşılmaktadır. Bu ise bireyin özgür iradesi ve düşüncesiyle yaptığı içtihad türü olan re'y'den oldukça farklıdır ve pratikte hiçbir değeri yoktur. Zira, bir müçtehid kendisinden önceki alimlerin/selefin üzerinde ittifakla ileri sürdükleri içtihadlara (icma') muhalif bir içtihad yapması imkansızdır, çünkü, onlar "...Peygamber'in sünnetine aykırı olan bir şey veya hata üzerinde birleşmezler..."⁶⁰ Gazâlî de, icma'yı " Müslümanların tümünün dini bir meselede ittifak etmeleri" şeklinde tanımlamıştır.⁶¹ Şâfiî böylece, özgür düşünceyle yapılan içtihad demek olan 're'y' in yerine hüküm çıkarmada bireysel düşünceye belli normatif değerler getiren ve onu kısıtlayan 'kıyas' ı koymuştur. Bu durum, yani içtihad'a getirilen bu yeni tanımlama, ileride özellikle Eş'ari kelâmcılarından Cüveynî (ö. 478/1085) ve öğrencisi Gazâlî'nin (ö. 505/1111) de çabalarıyla⁶², içtihad (burada kastedilen re'y ve kıyas içtihadı'dır) kapısının tamamen kapanmasına yol açacaktır. Çünkü, "içtihad'ın kaynağını teşkil eden rasyonel düşüncenin ortadan kalkmasıyla artık alimler önceki müçtehidleri taklid eden, sadece fetva veren müftüler olarak karşımıza çıkmaya başlamışlardır."⁶³ Gerçekten de bundan sonra artık hiçbir kimsenin "mü'minler cemaatinin bu helaldir dediğine, bu haramdır" deme hakkı yoktu",⁶⁴ çünkü öncekiler/selef alimleri dini problemlerin hepsine Kur'an ve Sünnet'e uygun, güvenilir ve kesin çözümler getirmişlerdi.⁶⁵ Bu çözümlerin ise yanlış olması ihtimal dışıdır:

"...cemaat'in hepsinin birden Kitab, Sünnet ve Kıyas'ın manası üzerinde gaflete düşmesi, inşallah mümkün olmaz."⁶⁶

Böylece re'y taraftarlarıyla girişilen uzun bir mücadele sonunda ehl-i Hadis'in görüşleri geniş halk kitlelerinin savunduğu ilkeler haline gelmiştir. Ehl-i Sünnet'in selefleri olarak kabul edilen ehl-i Hadis'in re'y taraftarlarına üstünlük sağlamalarında bize göre mihne olayları önemli bir rol oynamıştır. mihne olayları İslam düşünce tarihinde bireysel akılcılık ve düşünce/içtihad için ne kadar talihsiz bir dönem açmışsa, ehl-i

59 Krş. Ebu Zehra, a.g.e., s. 176.

60 Şâfiî, *er-Risâle*, s. 472.

61 *el-Mustasfa*, c. I, Kahire 1937, s. 140.

62 Tilman Na.g.e.I, *Die Festung des Glaubens, Triumph und Scheitern des islamischen Rationalismus Im 11. Jahrhundert*, Münih 1988, s. 108 v.d., 357.

63 A.g.e., s. 108.

64 Ebu Zehra, a.g.e., s. 176.

65 *er-Risâle*, s. 476.

66 A.g.e., s. 476.

Hadis/icma' taraftarları için de o denli büyük fırsatlara sebebiyet vermiştir. Bilindiği üzere re'y taraftarlarının önemli temsilcilerinden olan Mu'tezile ve ehl-i Hadis arasındaki tartışmalar "mihne" döneminde şiddet boyutuna ulaşmış, bu yüzden İslam ümmeti derin yaralar almıştır. Kökeninde yatan sebeplerin tartışmalı olduğu⁶⁷ "halku'l-Kur'an" (Kur'an'ın yaratılmışlığı) konusu, adeta "siyasi bir gövde gösterisi" ve "meydan okuma"nın sembolü haline gelmiş⁶⁸, sonuçları itibariyle de İslam toplumunda büyük değişikliklerin belirleyicisi olmuştur. Bu değişikliklerin en başında, mihne hadisesiyle büyük baskı ve şiddete maruz kalan ehl-i Hadis'in halk nazarında büyük bir itibar kazanması gelmektedir. Savunduğu fikirleri baskı ve şiddet kullanmak suretiyle yerleştirmeye çalışan Mu'tezile, belki de başvurmuş olduğu bu yöntemle bizzat kendi sonunu da hazırlamıştır.⁶⁹ Mu'tezile bu dönemden sonra artık bir daha siyaset sahnesinde etkili olamamıştır. Ehl-i Hadis'in kazandığı bu siyasal zafer, kısa sürede dinsel anlayışta da mutlak bir egemenliğe dönüşecektir. Ehl-i Hadis artık "ekollerden bir ekol" olmaktan çıkıp, ümmeti temsil ettiği iddia edilen "kurtuluş cemaati-fırka-i naciye"⁷⁰ (Ehl-i Sünnet)" olmuştur. Mu'tezile ise bir süre daha varlığını sürdürecektir, ancak Ehl-i Sünnet içerisinde erimekten kurtulamayacaktır.

Sonuç

Hız. Peygamber'in ölümünden sonra sahabe, başta hilafet kavgaları olmak üzere, birçok siyasi ve sosyal ihtilafın sebep olduğu, çeşitli teolojik/kelami sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Onlar, ortaya çıkan bu yeni (muhtes) sorunlara Kur'an'dan çözümler/hükümler getirirken (içtihad) dikkate aldıkları iki esas mevcuttu: Kur'an ve kendi re'yları. Bu iki esasa dayanmak suretiyle sorunlar aşılmaya çalışılmaktaydı. Sünnet de, sorunların aşılmasında çözümlere yöntemsel açıdan kaynaklık ediyor, ancak Kur'an gibi bağlayıcı bir işleve sahip değildi. İlk iki nesilde yani, sahabe ve tabiün dönemlerinde yazılmış herhangi bir hadis eserine rastlanılmaması⁷¹. Ancak, sahabe döneminin son devrelerinde, fetihlerle

67 M. Hayri Kırbaoğlu, "Allah'ın Kelam'ı Olması Açısından Kur'an'ın Mahiyetiyle İlgili İhtilaflar ve İbn Kudame el-Makdisi'nin "Kitabü'l-Kur'an fi Beyani hakikatü'l-Kur'an" ı", *A.Ü. İ.F.D.*, c. XXVIII, Ankara 1986, s. 426-427.

68 Mehmet Evkuran, *Sünni Paradıgmayı Anlamak*, s. 106.

69 *A.g.e.*, s. 106.

70 Bu konudaki hadis için bkz., (Ebû Dâvûd, Sünne, I; Tirmizî, İman, 18; İbn Mace, Fiten, 17; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 11, 332, 111, 145; Hâkim, *Müstedrek*, IV, 430)

71 Şükrü Özen, *İslam Hukuk Düşüncesinin Aklileşme Süreci*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1995, 52.

birlikte birçok yabancı unsurun İslam toplumuna dahil olmasına paralel olarak, dini sistemde köklü değişiklikler yaşanmaya başlanmıştır. Bunlardan, bize göre, en önemlilerinden biri sünnet anlayışına getirilen yeni tanımlamadır; sünnet/hadis artık büyük bir müslüman topluluğu için, teolojik-fikhî meselelerin çözümünde önemli bir kaynak (delil) haline gelmiştir. Kur'an'ı ve aklı esas alan rey taraftarları bu tutuma karşı çıkmışlardır. Bunun üzerine sünnet ve hadis taraftarları, sünnet/hadis'in de Kur'an gibi vahiy ürünü olduğu düşüncesini ortaya attı. Böylece Kur'an'ın yanında ikinci bir vahiy türü ortaya çıktı. Yabancı bir unsurun izini taşıyan bu düşünce ilerleyen zamanlarda geliştirilecek ve en sonunda Kur'an, "el-vahyu'l-metluv (okunan vahiy)" hadis/sünnet te "el-vahyu'l-gayru'l-metluv (okunmayan vahiy)" olacaktır. Sünnet/hadis'in tümü vahiy olunca, Kur'an hükümleri gibi, onların hükümlerine de inanmak her müslümana gereklidir. Sünnet'in vahiy ürünü olduğuna dair düşüncenin kabulü, geleneğe dayalı (icma') din anlayışının yerleştirilmesine yönelik atılmış önemli bir adımdı, zira henüz daha yazıya geçirilmeyen sünnet/hadis üzerinden yanlış da olsa öğretiler rahatlıkla kurumsallaştırılabilirdi. Bu şekilde icma' da Kur'an ve sünnet gibi hüküm çıkarmada başvuru delillerden biri haline geldi. Ancak icma' kurumunun sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi için, bir şekilde re'y'e dayalı içtihad'ın önünün kapatılması gerekiyordu. Bunun için de 'kıyas, yöntemi "edile-i selâse" nin adeta garantör'ü olarak sistemin içerisine dahil edildi. Bundan sonra bir müçtehid'in yeni sorunlar karşısında yapacağı şey, eskilerin ittifakla kabul etmiş oldukları içtihadlara (icma') uymak ve kendi re'yine göre değil, öncekilerin icma'sına dayanmak suretiyle içtihad yapmaktır (kıyas).

Temelde, mevcut dinî geleneğin devam ettirilmesini amaçlayan bu anlayışta, bireysel akıl ve düşünce tamamen saf dışı bırakılmış, buna karşın selef akidesi adeta kutsanmıştır. Bu anlayışın İslam düşüncesine dahil edilmesinden sonra, problemler karşısında farklı bakış açılarına tahammül edilemediğinden, toplumsal gelişmeler tersine dönmüş ve büyük bir gerileme yaşanmıştır.